

**Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини
Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра психології**

**Чудаєва Н.В.
Шулдик Г.О.**

**СОЦІОМЕТРІЯ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ
МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ**

**Методичні рекомендації для студентів
педагогічних вузів**

Умань – 2013р

УДК 159.9 (076)

ББК 88.№ я 73.

Рецензенти:

Діхтяренко С.Ю. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Данилевич Л.А. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Рекомендовано вченою радою факультету соціальної педагогіки та практичної психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (пр. № 2 від 2 жовтня 2013р).

Соціометрія як метод дослідження міжособистісних стосунків: Методичні рекомендації для студентів педагогічних вузів / Укладачі: Чудаєва Н.В., Шулдик Г.О.. – Умань: ПП Жовтий, 2013. – 38 с.

Методичні рекомендації призначені для студентів педагогічних вузів зі спеціальності “практична психологія”. Вони можуть бути використані студентами під час вивчення таких навчальних дисциплін, як “Загальна психологія”, “Соціальна психологія”, а також під час проходження ними педагогічної практики для вивчення міжособистісних стосунків учнів класу. Ними можуть користуватися також вчителі, класні керівники ЗНЗ.

Зміст

1. Поняття про соціометрію.....	4
2. Класична соціометрія. Історія виникнення та можливості тесту...7	7
3. Система соціометричних статусів членів групи.....8	8
4. Планування і проведення соціометрії.....11	11
5. Обробка соціометричних даних.....17	17
6. Побудова соціограми.....20	20
7. Аутосоціометричний та референтометричний тести.....27	27
8. Комплексний аналіз даних.....30	30
Список рекомендованої літератури.....38	38

1. Поняття про соціометрію.

Соціометрія – метод дослідження міжособистісних стосунків у групі.

Соціометричний метод розроблений австро-американським вченим Якобом Морено і використовується для діагностики міжособистісних та міжгрупових стосунків з метою їх удосконалення.

Соціометрична процедура має за мету:

- а) вимірювання згуртованості в групі;
- б) вияв “соціометричної позиції”, тобто популярності (авторитету) членів групи за ознаками симпатії-антипатії;
- в) вияв у групі згуртованих підгруп, на чолі яких можуть бути свої неформальні лідери.

Використання соціометрії дозволяє визначити більш та менш авторитетних осіб в групі, провести перегрупування учнів у групі так, щоб знизити напруженість в колективі, яка виникла в результаті взаємної антипатії деяких членів групи. Звичайно, соціометрія не є радикальним способом розв’язання проблем групи, причини яких варто шукати не в симпатіях чи антипатіях членів групи, а в більш глибоких джерелах.

З метою підтвердження достовірності відповідей соціометрія може проводитися в групі декілька раз. Для повторного дослідження беруться інші питання.

Приклади запитань для вивчення ділових стосунків:

1. а) кого зі своїх однокласників ви попросили надати вам допомогу в підготовці до занять (в першу, другу, третю чергу)?
б) кого зі своїх однокласників ви не хотіли б просити про допомогу у підготовці до занять?
2. а) з ким би ви зі свого класу поїхали на олімпіаду в інше місто?
б) з ким би ви зі свого класу не поїхали на олімпіаду в інше місто?
3. а) хто з членів класу краще виконає функції лідера?
б) кому із членів класу важко буде виконувати обов’язки лідера?

Приклади запитань для вивчення особистісних стосунків:

1. а) до кого ви в своїй групі звернулися б за порадою у складній життєвій ситуації?

б) з ким із своєї групи вам не хотілося б ні про що радитися?

2. а) якби всі члени вашої групи жили в гуртожитку, з ким би ви хотіли поселитися в одній кімнаті?

б) якби всю вашу групу переформували, кого б з її членів ви не хотіли б залишити в своїй групі?

3. а) кого з своєї групи ви запросили б на свій день народження?

б) кого з групи ви не хотіли б запросити на свій день народження?

Ми пропонуємо таку процедуру виконання

Дайте, будь ласка, відповідь на подані нижче запитання. Намагайтеся бути щирим, інакше вся робота втратить зміст. Нам дуже хотілося б знати вашу власну думку. Обіцяємо, що щирість не обернеться вам на шкоду.

Читайте кожне запитання і відразу відповідайте на нього. Для прізвищ, що ви будете записувати, після кожного запитання залишені спеціальні місця. Прізвища вказуйте у будь-якому порядку. Щоб при відповіді не забути тих, хто відсутній сьогодні, подивіться на дошку: там зазначені всі прізвища.

Перш ніж починати роботу, напишіть своє ім'я, прізвище і клас. Успіху!

Прізвище й ім'я

Клас

Дата тестування

I. Якби вам довелося перейти учитися в іншу школу, кого з нинішніх однокласників ви б взяли у новий клас? Назвіть, будь ласка, п'ять учнів.

1.

2.

3.

4.

5.

II. А кого з нинішніх однокласників ви б не взяли у свій новий клас? Вкажіть п'ять прізвищ.

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

III. Як ви думаєте, хто з однокласників узяв би вас у свій новий клас, якби перейшов в іншу школу? Вкажіть п'ять прізвищ.

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

IV. Вкажіть, будь ласка, прізвища тих однокласників, що не захочуть, на вашу думку, узяти вас у свій новий клас. Запишіть п'ять прізвищ.

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

V. Якби вам запропонували подивитися відповіді на ці питання п'ятьох ваших однокласників, то чиї відповіді ви хотіли б побачити? Напишіть їхні прізвища в порядку значущості для вас. Під першим номером - прізвище того, чиї відповіді хочеться знати більше всього і так далі.

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

Отже, перед вами комплексний соціально-психологічний тест, що включає в себе три важливих діагностичних процедури: класичну соціометрію (1-е, 2-е питання), аутосоціометрію (3-є, 4-е питання) і референтометрію (5-е питання).

Якщо охарактеризувати суть цих процедур коротко, то перша вивчає структуру емоційних стосунків у групі, друга – адекватність уявлень членів групи про своє положення в емоційній структурі групи, третя виявляє референтних осіб, тобто членів групи, що володіють ціннісною привабливістю і, можливо, психологічним впливом у групі. Кожна з цих процедур самостійна з погляду обробки і представлення даних, об'єднання яких відбувається на етапі якісного аналізу результатів. Тому спочатку будуть обговорюватись методичні і змістовні аспекти кожної методики окремо, а потім загальна схема їхнього соціально-психологічного аналізу.

2. “Класична” соціометрія.

Історія виникнення та можливості тесту.

Створення і розвиток соціометричної методики пов'язане, як ми вже говорили, з іменем відомої в практичній психології людини Якобом Морено. Ще в 30-і роки він створив соціометрію як зручну в практиці методику для вивчення емоційних зв'язків у групі. Зв'язки такого роду, побудовані на симпатії-антипатії людей, він вважав найважливішими як для існування і продуктивного функціонування найменшої групи, так і для самопочуття, працездатності, перспектив розвитку окремої людини в даній групі. Деякі словосполучення в тексті виділені курсивом не випадково. Справа в тому, що метод, створений у свій час Морено в рамках визначеної теоретичної концепції і на “потребу” практики того часу, поступово як би відбрунькувався і від його теорії, що створила, і від самої його практики, що породила. Які наслідки в результаті ми маємо? Втрата теоретичних орієнтирів привела до надзвичайно широкого тлумачення можливостей соціометрії, перетворенню її в ту саму соціально-психологічну астрологію, про яку вже йшла мова вище. За допомогою цього методу намагаються досліджувати лідерські процеси, шляхи і способи передачі інформації в групі, ставлення до керівника і багато чого іншого. Найпоширеніше використання соціометрії – для вивчення лідерства і виявлення лідерів. Соціометрія не досліджує лідерські процеси і не виявляє лідерів. І за задумом, і за своїм методичним змістом вона непристосована вивчати процеси психологічного впливу (чим і є по своїй суті лідерство).

Соціометрія створена своїм творцем для вивчення структури емоційних міжособистісних переваг, і яке витончене застосування не знайшов би для неї конкретний психолог, вона буде вимірювати тільки це. Але, якщо провести її грамотно і творчо, вона зробить свою справу блискуче.

Це те, що стосується, споконвічної теоретичної орієнтації тесту і його реальних можливостей. Інше зауваження – по відношенню до його практичного застосування. Для багатьох сьогоднішніх шкільних психологів твердження про те, що соціометрія – зручний для практичного використання метод, звучить як знуцання. На жаль, дійсно, після того як уся тяжка обробка закінчена: соціоматриця, соціограми позитивних і негативних зв'язків, особистіні соціограми, соціометричні індекси, – дуже часто з'являється відчуття, що отримана інформація не коштує вкладеної в неї праці. А тим часом метод був створений великим практиком, що цінував особистий і робочий час, який розумів реальне місце психодіагностики в системі професійної діяльності.

Метод споконвічно був простий, інформативний і мав безпосередній корекційний зміст. Однак надалі він став обростати різними дослідницькими винаходами. Особливо багато їх було придумано саме у вітчизняній соціальній психології і педагогіці, де теорія і дослідження завжди цінувалися надзвичайно високо. А практики... що ж, нехай пристосовують свою діяльність до того, що для них створено.

Розробляючи власний, практично орієнтований варіант проведення, обробки й аналізу даних соціометрії, всі виходять з двох основних принципів: бути тактовними до методу і не зловживати його можливостями, бути простішими і думати про головне.

Тест дозволяє аналізувати особливості соціометричної (емоційної) структури малої соціальної групи. Кожна людина в групі має емоційний статус. Якщо визначати його якісно, то статус – позиція, норми і правила поведінки, яких пропонують дотримуватися даній людині в даній групі. Через особливості цієї позиції людина в групі оцінює себе сама і її оцінюють інші. Кількісно статус вимірюється соціометрією через підрахунок числа позитивних (перше запитання) і негативних (друге запитання) виборів, які зроблені у відношенні до

даної людини всіма членами її групи. Якщо тепер ми представимо всі статуси членів групи у вигляді єдиної ієрархії, то одержимо соціометричну структуру групи. Вона досить стійка, дуже важлива для розвитку групи в цілому, багато що визначає в індивідуальних долях. Її вивчення, формування і корекція – важлива справа психолога. Особливо важливо психологові знати про чотири параметри соціометричної структури групи.

3. Система соціометричних статусів членів групи

Статус людини в структурі емоційних переваг можна розглядати як деякий прояв ступеня привабливості, симпатичності її особистості для інших. Чим вищий статус, тим привабливіший даний член групи для інших, тим більша потреба в спілкуванні з ним, увазі з його боку.

Насамперед у груповій статусній ієрархії виділяються три категорії: популярні, середні і непопулярні члени групи. Вони відрізняються числом позитивних виборів і відкидань та їхнім сполученням.

Популярні члени групи мають значне число позитивних виборів і мале – відкидань, тобто це емоційно привабливі особи. Серед них можна виділити власне високостатусних і соціометричних “зірок”. „Зірку” можна визначити як “душу” групи, її емоційний центр. Вона виявляється в двох випадках: коли є людина, що набрала більше всіх позитивних виборів (і не менше половини від максимально можливого їхнього числа), або коли є людина, що одержала більше усіх виборів від інших популярних членів малої групи.

Непопулярні члени групи надзвичайно неоднорідні. Серед них можуть бути члени групи зі статусами відторгнених, знедолених і ізольованих. У відторгнених є позитивні вибори, але їх мало, значно більше вони отримали відкидань, так що емоційно вони мало привабливі. Знедолені, або “ізгої”, не мають позитивних виборів, у них лише різна кількість відкидань, що і визначає умовну величину їхньої соціальної відторгненості. Ріднить усіх знедолених те, що їх сприймають досить експресивно, але, на жаль, негативно. Відторгненість у даному випадку – насамперед емоційний феномен, визначене неприйняття людини, її якостей, властивостей і звичок. У групу ізольованих попадають ті люди, що для групи як би не існують: у них відсутні як вибори, так і

відкидання, їх немає в емоційному реєстрі групи ні на рівні почуттів, ні на рівні стосунків.

Питання про те, які статусні категорії й у якому співвідношенні вони присутні в групі, - це питання номер один для будь-якого практика, що проводить соціометрію. Сукупність статусів характеризує процеси, що відбуваються в групі в цілому, але особливо важливе їх вивчення для розуміння проблем поведінки окремих членів. Відповідь на це питання ми отримуємо вже на перших кроках обробки даних, при заповненні соціоматриці, але про це трохи пізніше.

Взаємність соціометричних виборів

Цікаво, чиє положення в групі вас більше стурбує: людини, що має багато відкидань, але при всьому цьому 1-2 взаємних вибори (нехай навіть з такою ж знедаленою, як вона), або людини, що має багато виборів з боку інших членів групи, але свої переваги віддала саме тим, хто її не помічає або навіть відкидає? Реальне положення людини в групі визначається не тільки статусом, але і взаємністю зроблених виборів і відкидань. Чим більше взаємних виборів, тим воно стабільніше і благоприємніше. Групова структура в цілому також здобуває різний вид у залежності від того, чи є в ній такі, що взаємно надають перевагу одне одному міні-співтовариства людей, чи багато членів групи визначилися у своїх симпатіях / антипатіях. Якщо відповідь негативна – група перебуває на складному ступені свого розвитку, що характеризується і конфліктністю, і низькою груповою емпатією, і емоційною незадоволеністю.

Система відкидань в групі

Дуже важливо знати про те, що є системою відкидань у групі. Насамперед треба з'ясувати, чи визначилися люди у своїх антипатіях? Або вони вибирають тих, хто їх відкидає? Як розподіляється в групі емоційна “агресія”? Є різні варіанти. В одних групах практично усім без винятку дістається деяка кількість відкидань, навіть найбільш високостатусним “підмочують” репутацію 3-4 “недоброзичливці”. В інших існують “цапи відбувайли”, які беруть на себе левину частку відкидань. Характер розподілу відкидань істотно впливає на спілкування в групі, свідчить про прийняті тут способи розв'язання конфліктів.

Наприклад, у групи за тривалий час її існування може виробитися стійка схильність вирішувати багато проблем за рахунок “цапа відбувайла”. Члени такої групи завжди знають, хто винуватий (ах, ти нічого не робив?! От і результат!). Поставимо уявний експеримент: ми проводимо соціометрію, виявляємо всіх осіб, що виступають у несимпатичній ролі, і переводимо їх в іншу групу, наприклад, в інший клас або навіть школу. Що буде тепер ймовірніше всього робити група в новій для неї ситуації? Правильно, вона обере собі нових “цапів відбувайлів”. І буде потрібна спеціальна робота з переструктурування системи відкидань у групі, навчання її членів іншим способам зняття напруги.

Наявність стійких мікрогруп та їхні стосунки

Будь-яка мала група чисельністю більше 5-7 чоловік тяжіє до внутрішнього поділу на ще більш дрібні співтовариства – мікрогрупи. Кожна з них має свою емоційну структуру, іноді – своїх високостатусних і “зірок”. Усередині класу може існувати дуже складна соціальна структура: кілька мікрогруп, що якимось взаємодіють одна з одною, окремими парами і трійками, а також знедолені, ізольовані. Взаємини між стійкими мікрогрупами визначають “погоду” в емоційному кліматі всього колективу. Вони можуть бути конфліктними або позитивними, групи можуть мати загальних членів або бути ізольованими одна від одної, можуть бути орієнтовані на одну “зірку” або на різних і т.д. Усе це необхідно виявляти і вивчати. Інформацію про всі ці особливості емоційної структури взаємостосунків учнів може дати соціометрія в тому випадку, якщо вона правильно спланована, грамотно оброблена і ретельно проаналізована. Про це і піде мова далі.

4. Планування та проведення соціометрії

Даний метод базується на гіпотетичному емоційному виборі, що у рамках заданого критерію здійснюється всіма членами групи. Тобто групі (кожному її членові окремо) пропонується уявити собі деяку ситуацію, досить емоційно напружену, і на папері, умовно, зробити вибір на користь або проти різних членів групи. У зв’язку з цим виникає ряд питань, які повинні бути опрацьовані психологом на етапі планування: чи може дана група здійснювати такий вибір?

Який критерій вибору їй доцільно запропонувати? Скільки виборів повинний робити кожен член групи і чи важливий порядок його виборів для подальшого аналізу результатів? Розглянемо ці питання детальніше.

Насамперед, соціометрію доцільно проводити в групах з чітко визначеними межами. З цього погляду шкільний клас як мала група цілком підходить для роботи. Хоча іншій вимозі малої групи – наявність спільних цілей і завдань – він не відповідає. В учнів немає спільної діяльності в дійсному значенні цього слова.. Хіба що коли вони збирають металобрухт або працюють “на картоплі”. Навчання – справа індивідуальна, у більшості шкіл діти просто навчаються поруч, вони – сусіди по парті, для формування дійсної лідерської структури цей факт часто є нездоланною перешкодою. Не маючи досвіду спільної діяльності, учні не мають і досвіду висування зі своїх рядів лідера. На відміну від лідерської, емоційна соціометрична структура все-таки формується і досягає в окремих випадках достатньої складності і зрілості.

Далі виникає проблема критерію, покладеного в основу вибору. Це центральне питання планування: у яку гіпотетичну ситуацію поставити всіх членів даної групи для здійснення вибору, якщо ми хочемо вивчити реальні, що повсякденно виявляються, емоційні стосунки один з одним? Скажімо, чи правомірно і ефективно при вивченні стосунків, що склалися в класі, задавати учням питання типу: кого ти запросиш на день народження або з ким би ти пішов у розвідку? У цьому випадку як критерій вибору ми пропонуємо ситуації, що виходять за межі типового спілкування в школі, підключаємо безліч додаткових і ніяк не врахованих нами психологічних чинників.

При формулюванні критерію вибору дуже важливо спиратися на два принципи. Перший: критерій повинен бути пов’язаний з особливо значущими і характерними для групи ситуаціями спілкування. Тобто якщо це шкільний клас – зі шкільним життям, взаємодією на уроці і поза ним. Другий: в основу критерію повинен бути покладений якийсь емоційно забарвлений, важливий для групи момент стосунків – вимушений перехід когось з її членів в іншу групу, вимушену зміну самої групи й ін. Так, крім уже запропонованого нами критерію (див. список з п’яти питань), можна успішно використовувати і

наступний: “Якби в наступному році ти сам складав список свого класу, то кого з нинішніх однокласників ти записав би в першу чергу?”

Наступне важливе питання планування – число виборів: обмежувати або не обмежувати опитуваних? Традиційно існують дві відповіді на це запитання і, відповідно, два варіанти соціометрії. Непараметричний варіант припускає, що кожен член групи поділяє всіх інших з погляду їхньої привабливості в рамках запропонованого критерію. Це дає можливість отримати глибокий матеріал, тонко проаналізувати стосунки в групі. Однак цей варіант має багато мінусів як змістовних, так і організаційних. Досить велика ймовірність того, що будуть виникати, поряд з істотними, випадкові вибори, адже важко поділити 25-28 учнів. До того ж, якщо в групі більше 12-14 учнів, здійснити процедуру обробки вручну, без застосування комп’ютерних програм, надзвичайно складно.

Параметричний варіант соціометрії припускає фіксоване число виборів. Таке обмеження не дозволяє розкрити все різноманіття стосунків, можуть бути виявлені лише найбільш значущі зв’язки. Однак практична зручність, “видимість” технічної роботи з обробки тесту зробило цей варіант найбільш розповсюдженим. При цьому вважається, що в групі чисельністю 22-25 особистостей мінімальне число виборів повинне складати 5-6.

Останнє питання – питання планування. От один член групи, скажімо Іванченко, вибрав Костенка у свій новий клас. Чи має значення, яким по рахунку в списку обраних Іванченком однокласників йде прізвище Костенка: першим чи п’ятим? Тут ми знову будемо говорити про два варіанти соціометричного тесту. У першому відповідь буде негативною: ні, не має, усі вибори Іванченка однакові за значущістю. В другому – порядок буде принципово важливим. В інструкції учасникам опитування спеціально наголошується на цей факт: прізвища обраних вами однокласників записуйте в порядку їхньої значущості для вас. Така процедура з багатьох причин є вдалою. Однак розподільні вибори значно ускладнюють процес обробки, для визначення якісного статусу кожного члена групи (популярний, непопулярний, середній) доводиться прибїгати до досить хитромудрих статистичних процедур,

що зовсім нереально в практичній роботі. В практичних цілях доцільніше використовувати параметричний варіант соціометрії без розподілу виборів.

З погляду процедури проведення соціометрія дуже проста. Вона складається з двох основних компонентів: інструкція і змістовні питання. Найчастіше психолог сам дає всім членам групи усну інструкцію і зачитує питання, пропонуючи письмово відповісти на них у спеціальних бланках (у них залишене місце для прізвища, стоять номери питань, під кожним питанням – цифри від 1 до 5 у стовпчик) або просто на листку паперу. В іншому варіанті психолог дає усну інструкцію, а потім роздає бланки, на яких є коротка письмова інструкція, залишено місце для прізвища, і класу, сформульовані всі питання і під кожним залишене місце для відповідей. Перевага другого варіанту в тому, що учні бачать перед собою інструкцію постійно, і це зменшує число уточнюючих питань.

В обох випадках усна інструкція виконує дві дуже важливі функції: мотивування учасників і технічних пояснень.

Мотиваційна частина принципово важлива, саме вона багато в чому визначає відкритість учасників опитування, їхнє бажання відповідати. Соціометрична процедура сама по собі є досить серйозним емоційним іспитом. Особливо для тих, хто займає крайні статусні позиції: високостатусних і непопулярних. Треба чесно написати про те, хто тобі подобається і хто неприємний, знаючи що в цей момент всі інші оцінюють і тебе. Більш того, свої висловлення треба обов'язково підписати.

Знизити загальну ефективність ситуації можна і необхідно. З цього погляду важливі наступні моменти.

- Контакт із групою. Якщо дослідження проводиться шкільним психологом, що має достатній авторитет у дітей, проблем, як правило, не виникає.

- Стиль подачі інструкції: доброзичливий, неформальний, спокійний.
- М'яке формулювання цілей тестування. Можна роз'яснити, що психологічній службі школи дуже важливо знати про те, наскільки клас дружній і згуртований, що на основі цих результатів буде будуватися робота з

класом у цілому і т.д.

Тому що роботу необхідно підписати, важливо обґрунтувати причини такої вимоги. Наприклад, психолог може помітити, що інакше дослідження втрачає сенс, тому що не вдасться довідатися про те, дружний клас чи ні. Психологами, щоправда, придумана одна “хитра” процедура, яка знімає проблему підписування/непідписування опитувального листа: кодування чистих опитувальних аркушів. Але це неприпустимо. Учням обов’язково потрібно надати право не відповідати на питання (але тільки в крайньому випадку, інакше робота всіх знову ж втрачає сенс). Принципово важливо гарантувати нерозголошення особистих відповідей. Треба чесно сказати, що результати будуть повідомлені всьому класові, викладені на психолого-педагогічному консиліумі, але тільки в узагальненому вигляді, як інформація з класу в цілому.

У технічній частині інструкції повинні бути підкреслені наступні моменти: кожний заповнює свій лист самостійно, не радячись із сусідом і не міркуючи вголос над своїми виборами; при заповненні необхідно враховувати всіх членів групи., а не тільки присутніх у даний момент (для полегшення можна написати на дошці або дати учням повні списки класу); при відповіді наполегливо рекомендується уникати варіантів типу “усіх”, “будь-якого”, “нікого”; бажано у всіх питаннях обмежуватися тим числом виборів, які запропоновані психологом.

В цілому, у вустах психолога, що постійно працює в школі і знайомий учням, текст попередньої бесіди (вона ж усна інструкція) може мати приблизно наступний вигляд:

“Ми з вами не раз обговорювали питання про взаємні стосунки у вашому класі, намагалися розібратися, дружний ваш клас чи ні, і якщо ні, то чому. Для того щоб наша подальша робота була цікавою і корисною, мені важливо краще зрозуміти ваш клас. Для цього я хочу використовувати методику з хитрою назвою “соціометрія”. Вона складається з п’яти запитань. Зараз ви отримаєте тестові бланки і прочитаєте їх. Питання і прості і складні одночасно. Вони стосуються вашого класу, взаємин між вами й особисто кожного з вас. Щоб робота була не даремною, дуже важливо поставитися до неї серйозно і при

відповідях бути максимально щирим. Звичайно, ви можете не відповідати на питання, але в цьому випадку буде важко далі працювати над формуванням у класі доброзичливих, дружніх стосунків. Роботу треба обов'язково підписати. Коли ви прочитаєте запитання, то зрозумієте, що без підпису вона втрачає всякий сенс. Звичайно, я можу позначити аркуші, що роздаються вам, або провести графологічну експертизу, але це неварті методи.

Зі свого боку я гарантую, що ваші аркуші з відповідями не потраплять у руки нікому: ні вашим однокласникам, ні педагогам, ні батькам, їх буду бачити тільки я. На загальних класних зборах, на педраді ми будемо обговорювати тільки загальні дані. Якщо вам буде цікава моя думка з приводу ваших особистих відповідей, приходьте до мене, поговоримо в спокійній обстановці.

Тепер візьміть аркуші, читайте кожне запитання і відразу ж відповідайте. Радитися, обговорювати вголос, заглядати в лист сусіда по парті непристойно: це ж не контрольна з алгебри, а особиста точка зору кожного з вас, якою ви, до речі, не зобов'язані ділитися з однокласниками.

Отже, підпишіть листок і починайте відповідати. На виконання тесту вам дається хвилин десять. Хто справиться раніше – віддавайте мені лист і відразу виходьте з класу”.

Так може виглядати усний текст. Письмова інструкція і бланк для відповідей дані на початку.

Гарантії нерозголошення, що психолог дає учням, обов'язкові для виконання. Зберігати первинні соціометричні бланки в принципі недоцільно, а зведену таблицю і соціограми потрібно ретельно оберігати від сторонніх очей. Досвід показує, що у випадку “витоку інформації” довіра практично невідновна, а наслідки для класу в цілому й особливо для деяких дітей і підлітків можуть бути просто катастрофічними. Зобов'язання у відношенні обговорення на класних зборах результатів також необхідно дотримуватися. Звичайно, якщо, посилаючись на об'єктивні обставини, відтягнути таку зустріч на 2-3 місяці, ентузіазм учнів різко зменшиться. Але другий раз приходити в цей клас з подібного роду діагностикою буде вже даремно.

По ходу самого опитування потрібно стежити за тим, щоб члени групи мали досить часу для обмірковування відповідей. У цей час у кімнаті небажана присутність вчителів або сторонніх. При зборі опитувальних аркушів ще раз зверніть увагу на наявність прізвищ.

5. Обробка соціометричних даних

Це складна, високопрофесійна робота, яка вимагає досить багато часу (навіть у найкращих, простих своїх варіантах). Обробка складається з декількох основних етапів: первинного аналізу даних., представлених на опитувальному листі; заповнення соціометричної матриці; підрахунку статусів і побудови соціограми.

Первинний аналіз даних

Зібраний тестовий матеріал необхідно насамперед уважно переглянути. Інтерес психолога повинні викликати не підписані роботи (їхнє авторство потрібно спробувати відновити непрямыми шляхами, однак необхідно поміркувати і про те, чи випадковою була неуважність автора). Крім, того, важливо відібрати роботи тих членів групи, що відійшли від відповіді на поставлені питання. Наприклад, хтось міг відповісти “Усіх би взяв” або “Не взяв би нікого”, інший учасник міг просто п’ять разів написати одне прізвище, іноді – своє власне. До цих осіб необхідно виявити особливий психологічний інтерес для виявлення причин їхньої відмови, природи самої відмови (найчастіше, природно, вона має захисну природу). Однак для проведення повноцінного соціометричного тестування необхідно знову звернутися до цих учнів (краще в індивідуальному порядку) і попросити їх ще раз заповнити опитувальний бланк. При цьому необхідно знайти психологічний підхід до кожного учасника опитування, установити з ним довірливі стосунки. Можливо, що хтось повторно відмовиться і зробить це в більш відкритій формі. У цьому випадку необхідно визнати за даною особою право не відповідати. Зовсім непродуктивно було б у цій ситуації з’ясувати, чому учень відмовляється від участі в такій нескладній процедурі. Однак для психолога, що постійно працює з групою, така стійка відмова є серйозною підставою припускати існування в учня внутрішніх проблем.

У ході первинного опитування важливо також проаналізувати всю додаткову вербальну або графічну інформацію, що мається на опитувальних аркушах (побіжні коментарі, зроблені членами групи, малюнки й ін.). Вона може бути цікавою з погляду реакції групи на психолога, ситуації опитування або змісту самих запитань.

Заповнення соціометричної матриці

Соціометрична матриця - це таблиця, в яку заносяться первинні соціометричні дані (див. табл.1). У цій таблиці по горизонталі і по вертикалі розташований повний обліковий склад групи, бажано, за алфавітом. Обробка на цьому етапі полягає в занесенні в таблицю даних про те, кого вибрав, а кого відкинув кожен конкретний член групи (вибори умовно позначаються знаком “плюс”, відкидання – знаком “мінус”). Після заповнення таблиці (якщо в момент тестування були присутні не всі члени групи, їх необхідно опитати пізніше, тому що обробка даних можлива лише після збору всієї інформації), у таблиці заповнюються ще два рядки (вони позначаються С+ і С-), у яких здійснюється підрахунок суми виборів і суми відкидань, отриманих кожним членом групи від інших. Таким чином, кожен учасник опитування стає власником двох сум балів. З погляду теоретичної соціометрії ці бали можуть бути розглянуті як числовий прояв статусу індивіда в групі, точніше в системі міжособистісних емоційних переваг. У даній таблиці також можна підрахувати, чи є, і в якій кількості, у кожного члена групи взаємні вибори і відкидання (рядки В+ і В-). Для цього взаємні вибори і відкидання можна відзначити (наприклад, обвести кружком).

Вже на цьому етапі обробки можуть бути зроблені деякі загальні висновки щодо статусної структури членів групи. За отриманими сумами можна судити про те, які члени групи є найбільш переважаючими (чи є серед них “зірки”, можна буде зрозуміти тільки після побудови соціограми), чи багато в групі людей із середнім статусом, чи є непопулярні члени групи, і до яких конкретно категорій вони відносяться. Такий аналіз не можна вважати остаточним, але він важливий для більш коректної побудови соціограми.

Таблиця 1. Соціометрична матриця

Список класу	Список класу								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1									
2									
3									
4									
5									
6									
7									
8									
9									
С +									
С -									
В +									
В -									
П +									
П -									
Р									

У тих випадках, коли соціометрія використовується в дослідницьких цілях, для підрахунку статусу конкретного члена групи і його стосунків до визначеної якісної категорії застосовуються громіздкі математичні засоби. У практичній діяльності це недоцільно.

Справа в тому, що на практиці соціометричний тест рідко проводиться з метою побудови строгої соціометричної ієрархії групи. Значно частіше виникає необхідність діагностувати емоційне благополуччя внутрішньогрупових позицій конкретних людей. Безсумнівно, психолога-практика цікавить і сама групова система статусів, але тільки з погляду можливостей організації виховного, розвиваючого впливу на групу і необхідності втручання в неблагополучний розвиток групи.

Тому для практичних цілей застосовується якісна оцінка отриманих даних (можна навіть сказати, що в цьому випадку соціометрична процедура за

характером обробки знаходить деякі риси проективної методики, тому що фокус зміщається зі сфери статистики і числового значення в сферу якісного, змістовного аналізу. Так, наприклад, усі, що одержали вибори приблизно половини групи, можуть розглядатися як високостатусні, а тих членів групи, що ледь набирають 2-3 позитивних вибори при різному числі відкидань, відносять до непопулярних (ізольованих, знедолених, відторгнених або просто низькостатусних). Середня категорія може бути умовно позначена як середньостатусні члени групи. При цьому для практика однаково тривожним буде положення учня, що набрав 1 позитивний (невзаємний) і 9 негативних виборів, і положення його однокласника, що має 2 позитивних (невзаємних) і 19 негативних виборів. Обоє дітей повинні бути віднесені до статусно-неблагополучних, стосовно них повинна бути продумана система поглибленої діагностики і можливих корекційних впливів. Необхідно ретельно аналізувати і число взаємних виборів. Так, член групи, що має, наприклад, 12 негативних і 2 взаємно позитивних вибори, не може бути віднесений до числа **ізгоїв**, тому що має в соціальному оточенні явну групу підтримки, і його положення в суб'єктивно-психологічному плані більш стабільне, ніж положення члена групи, що має 5-7 позитивних, але невзаємних виборів.

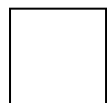
Ретельне проведення такого роду якісного аналізу статусів ускладнено на етапі побудови соціоматриці. Основна задача – це складання акуратно і безпомилково заповненої таблиці, у якій будуть підраховані суми позитивних, негативних і взаємних виборів / відкидань для кожного члена групи і зроблені деякі попередні висновки щодо статусної ієрархії групи.

6. Побудова соціограми

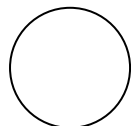
Соціограма може бути визначена як схематичне площинне зображення системи соціометричних стосунків у групі. Техніка соціограми дозволяє наочно представити суть внутрішньогрупових соціометричних зв'язків, провести більш глибокий якісний їхній опис. З її допомогою можна виявити існуючі мікрогрупи, встановити характер взаємин між ними, виділити соціометричну “зірку” із групи популярних. Саме соціограма дозволяє судити про згуртованість групи, організованість, частково про її психологічний клімат.

Для побудови соціограми використовується система умовних позначок.

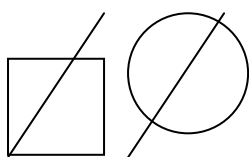
1. Для позначення статі члена групи використовуються:

- чоловік (хлопчик)

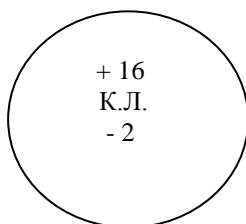
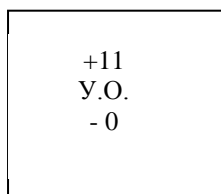
- жінка (дівчинка)

- члени групи, які були відсутні під час обстеження

У кружок (квадрат) вписується прізвище або ініціали члена групи, над прізвищем вказується число позитивних виборів, отриманих даною особою, під прізвищем – число негативних виборів. Такий умовний знак, у сполученні з кольором, про що мова йтиме нижче, дає необхідну в процесі роботи із соціограмою інформацію про учасника.

У цілому умовна позначка члена групи, що брав участь в опитуванні, на соціограмі виглядає в такий спосіб:

2. Для позначення статусу кружки (квадрати) краще малювати різними кольорами.

Прийmemo наступні позначення:

червоний – популярний член групи (якщо існує “зірка”, її знак обводиться подвійною червоною лінією і заштриховується);

жовтий – середньостатусний член групи;

зелений – непопулярний, при цьому знак ізольованого обводиться одною синьою лінією, знак знедоленого – чорною, знак відторгненого – коричневий.

3. Для позначення, виборів використовуються лінії: суцільна червона – взаємний позитивний вибір; пунктирна червона зі стрілкою – позитивний вибір; суцільна синя – взаємне відкидання; пунктирна синя зі стрілкою – відкидання.

Етапи побудови соціограми

У даному випадку ми знову говоримо про розходження в побудові соціограми для дослідницьких цілей і для практичної роботи. Більш того, на даному етапі роботи з соціометричними даними ці розходження особливо помітні. “Дослідницька” соціограма у своєму підсумковому вигляді – схематичне зображення всієї системи позитивних і негативних зв’язків. Вона може бути успішно побудована тільки для нечисленної групи (8-12 учнів) і при невеликому числі фіксованих виборів. Для більш численної групи, як правило, складається більше соціограм. Наприклад, соціограми взаємних виборів, взаємних відхилень, перших п’яти (трьох) виборів і інші, у залежності від цілей дослідження. У підсумку виникає проблема синтезування даних для одержання єдиної соціометричної картини.

Для практичної роботи використовується загальна соціограма, основні кроки побудови якої описуються нижче.

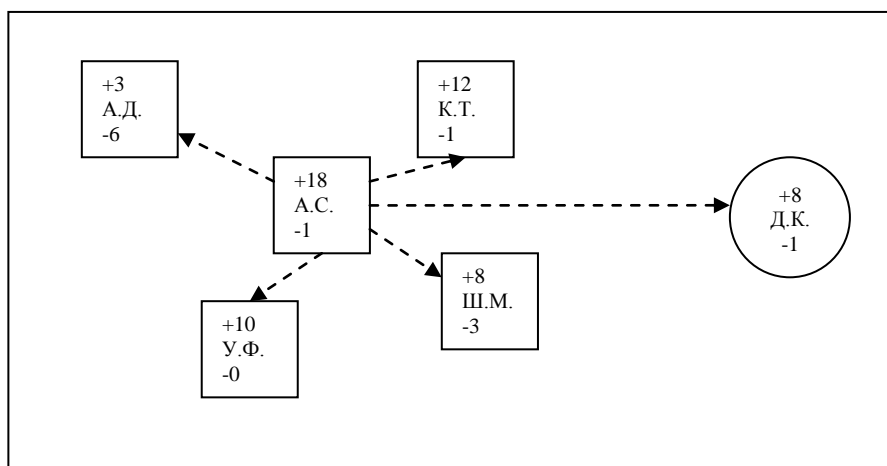
Крок перший.

Побудова соціограми позитивних виборів

Роботу з загальною соціограмою найкраще починати з зображення системи позитивних виборів. Якщо клас великий, можна спростити собі завдання тим, що на перших, найскладніших кроках роботи будувати окремі соціограми позитивних виборів для хлопчиків і дівчаток. Звичайно, цей прийом продуктивний тільки в тих випадках, коли соціометричні структури дівчаток і хлопчиків відносно не пов’язані одна з одною. Наприклад, така структура найчастіше складається в учнів 3-9-х класів. В учнів 1-2-х і 10-11 -х класів частіше існує загальна соціометрична структура (що може бути цілком переконливо обґрунтовано знаннями з вікової психології).

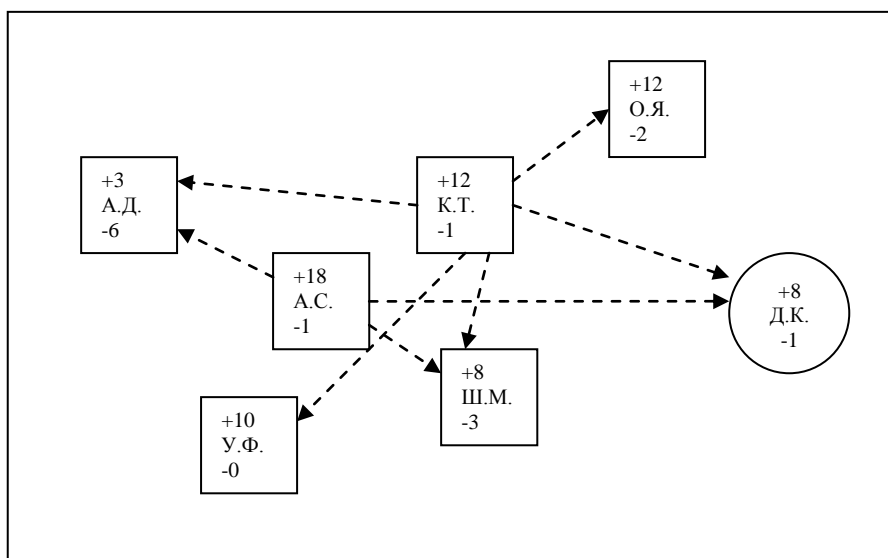
Отже, під час роботи з дучнями 3-9-х класів досить часто можна вдаватися до такого прийому. У цьому випадку на великому листі, у його лівій частині, зображується соціограма позитивних виборів хлопчиків, у правій – соціограма позитивних виборів дівчаток., потім – існуючі між ними позитивні зв'язки.

Під час побудови цієї соціограми робота розпочинається з зображення в центрі листа умовного знаку найбільш високостатусного члена групи (тобто того, що має найбільше число позитивних виборів). Потім довкола нього зображуються знаки тих членів групи, яким він віддав свою перевагу (див. Мал. 1-1).

Мал. 1-1

У кожен кружок (квадрат) вписується прізвище, вказується кількість позитивних і негативних виборів (колір поки не використовується). Потім серед позначених членів групи, крім центральної фігури, вибирається найбільш високостатусний і позначаються зроблені ним вибори (див. Мал. 1-2).

Мал. 1-2

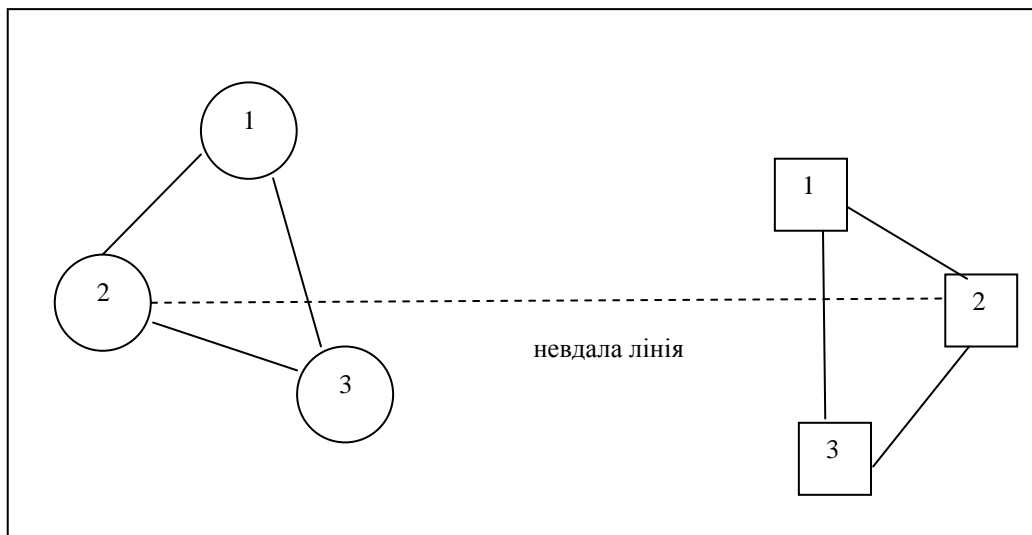
У цей момент на соціограмі може з'явитися перший взаємний зв'язок, виникнути нові умовні знаки (усі вони відразу ж позначаються). Далі процедура повторюється для наступного найбільш високостатусного члена групи з уже позначених на листі.

При виборі місця для зображення на листку знову з'являючих знаків необхідно виходити зі статусу кожного конкретного члена групи. Зрозуміло, що за великого числа позитивних виборів знак члена групи повинен бути розташований ближче до центра, а чим менше позитивних виборів - тим ближче до периферії.

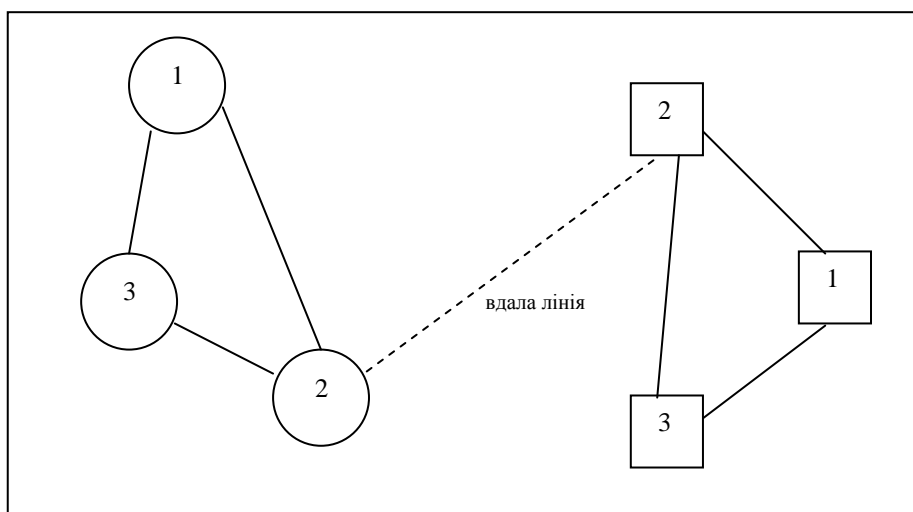
Відомо, що „гарною” вважається та соціограма, що містить мінімальне число пересічених на листку ліній. Як правило, цього неможливо домогтися з першого разу. У процесі перемальовування положення знаків на листку змінюється, при цьому вирішуються наступні технічні завдання:

по-перше, необхідно рознести знаки в просторі таким чином, щоб були видні групи взаємних переваг, що існують всередині класу. Для цього знаки знедолених і ізольованих розміщуються по краях листка, ближче до тих осіб або груп, до яких вони самі тяжіють, а існуючі мікрогрупи, тріади і діади розташовуються на деякій відстані одна від одної;

по-друге, необхідно в такий спосіб розташувати знаки різних осіб і різні мікрогрупи відносно один одного, щоб об'єднуючі їхні лінії перетиналися як можна рідше. У будь-якому випадку об'єднуюча лінія не повинна проходити через знак якої-небудь третьої особи, розрізаючи його або перериваючись біля нього. Необхідно також уникати тих ліній, що, з'єднуючи знаки осіб з різних мікрогруп, перетинають на своєму шляху множинні зв'язки всередині якоїсь мікрогрупи (див. мал. 2-1 і 2-2).

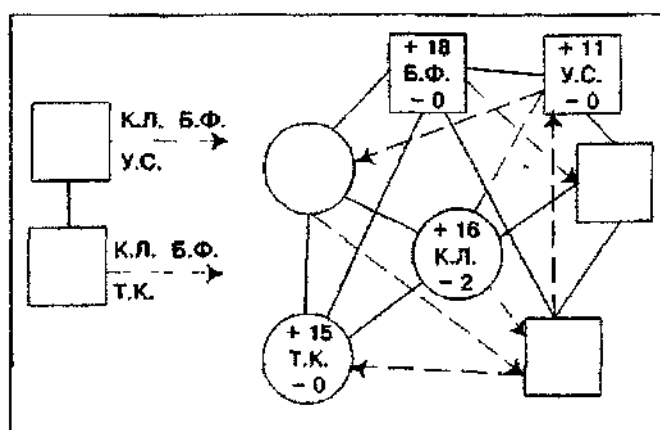
мал. 2-1

мал. 2-2

по-третє, необхідно розрізняти на соціограмі більш значущі і менш значущі для якісного аналізу позитивні зв'язки між членами групи. Для цього частина ліній у готовому варіанті соціограми обводять червоним кольором (суцільно або пунктиром), а частину залишають олівцем або зображують в укороченому вигляді. В чорновому варіанті ці лінії як і раніше з'єднують знаки, однак вони менше звертають на себе увагу і не відволікають при встановленні найбільш значущих для даного класу характеристик міжособистісних стосунків. Разом з тим, вони в будь-який момент можуть бути задіяні. Укорочені лінії можуть

бути використані для позначення однобічних виборів, ізольованих і знедолених (ізгоїв), спрямованих на високостатусних членів групи. Позначення таких зв'язків на листку в кольорі додає “зірці” кілька пунктирних червоних ліній, ускладнюючи і без того насичену кольором картину навколо її знаку, і при цьому не несе істотної інформації. У цьому випадку можна скористатися укороченою лінією: вона позначить напрямок вибору низькостатусної особи, уздовж неї можуть бути написані ініціали тих високостатусних членів групи, яким адресовані вибори (див. мал. 3).

Мал. 3

Які лінії потрібні для аналізу і підлягають зображенню в кольорі?

По-перше, всі взаємні зв'язки. По-друге, позитивні зв'язки між мікрогрупами і всередині стійких мікрогруп. По-третє, це зв'язки, що йдуть від високостатусних до низькостатусних членів групи. Інші зв'язки можуть виділятися на розсуд психолога.

Крок другий.

Добір і зображення значущих негативних зв'язків

За традиційного підходу звичайно робиться окрема соціограма для негативних виборів, у центр якої містяться знедолені і відторгнені (“зірки” і високостатусні розташовуються на периферії картини).

Потім проводиться аналіз двох соціограм і їх спільне змістовне обговорення. Це досить тривала і непроста процедура. Більш проста і раціональна техніка така: на соціограму позитивних виборів накладаються

найважливіші негативні зв'язки, до яких, як мінімум - повинні бути віднесені наступні:

1. Взаємні відкидання.
2. “Суперечливі” вибори – у прямому напрямку йде позитивний вибір, а в зворотному – негативний.
3. Негативні вибори, адресовані високостатусним і “зіркам”.
4. Негативні вибори всередині стійких мікрогруп.
5. Негативні зв'язки між центральними фігурами різних мікрогруп.
6. Негативні зв'язки між хлопчиками і дівчатками.

У результаті на соціограмі будуть відсутні негативні зв'язки, адресовані “ізгоям”, але вони не несуть значного навантаження і можуть бути враховані при аналізі або по факту наявності в групі людей, що володіють великою кількістю відкидань (важливо відзначити, хто “автори” більшості з них – хлопчики або дівчатка), або за результатами побудови індивідуальної соціограми.

Побудова якісної, зручної для аналізу соціограми – “тонке” і тривале заняття, що вимагає терпіння, майстерності і чіткого уявлення про цілі проведеної роботи. Як правило, соціограма перемальовується від трьох до п'яти разів, а швидкість її виконання залежить від навички.

Практика показує, що на цьому може бути закінчена обробка даних соціометричного тесту і зроблений перехід до етапу аналізу даних. Такий спосіб обробки, як обчислення соціометричних індексів, не є інформативним і розглядається як метод дослідження соціально-психологічної роботи. Тому він тут не викладається. Детальну інформацію про види соціометричних індексів і процедуру їхнього підрахунку можна отримати в літературі.

7. Аутосоціометричний та референтометричний тести

Аутосоціометричний тест

Аутосоціометрія не є самостійною діагностичною процедурою. Вона природним чином доповнює і поглиблює дані класичної соціометрії і проводиться одночасно з нею. У ході даної процедури члени групи

вербалізують свої уявлення про те, як група в цілому й окремі її представники відносяться особисто до них. Тим самим психолог може оцінити, наскільки правильно кожен учень уявляє собі своє місце в колективі. У соціальній психології уміння адекватно оцінювати ставлення до себе інших людей називається соціально-рефлексивними навичками. Рівень соціально-рефлексивного розвитку – важливий показник особистісної зрілості, емоційного благополуччя людини. Звичайно, молодші підлітки мають цю навичку в значно меншій мірі, ніж учні 12-14 років і тим більше дорослі. Але все-таки аутосоціометрію доцільно проводити й у цих навчальних колективах.

Адекватність уявлень про своє місце в групі є ознакою позитивною, навіть якщо мова йде про знедолених або ізольованих. Соціально-рефлексивна неадекватність погрожує різними проблемами, що можуть виникати в учня в процесі спілкування. Вони можуть бути демонстрацією учнем такої поведінки, що не відповідає очікуванням групи і, відповідно, нею не заохочується або карається. Такий учень може чекати від однолітків іншого до себе ставлення. Причому однаково болісно він реагує як на відсутність очікуваної від інших агресії у випадку необгрунтованого суб'єктивного заниження свого статусу, так і на відсутність доброзичливості і підтримки під час переоцінки своєї ролі в колективі.

Обробка даних здійснюється в два етапи.

На етапі первинного аналізу потрібно приділити пильну увагу усім випадкам прямої або прихованої відмови. Відмова може бути виражена різними засобами: банальний пропуск запитань і /або їхнє перекреслення, усні і письмові репліки типу “Я не хочу на ці запитання відповідати” або (зустрічається набагато частіше) “Звідки я знаю, що там у них у голові?”. Учень може обійтися жартом або написати “Всі”, “Ніхто”. Будь-який з цих варіантів інформативний. Аутосоціометрія – емоційно-хвороблива процедура для будь-якої людини, особливо ж для тих, хто знає або переживає визначені складності у взаєминах. Усі випадки відходу, відмовлення від відповідей потрібно розглядати як можливий симптом соціально-психологічного неблагополуччя особистості.

Як уже говорилося, часто у відповідях учнів можна наштовхнутися на фрази типу “Про це потрібно запитати в них самих”, “Звідки я знаю” і ін. Діагностична цінність таких відповідей залежить від віку дітей. Скажімо, у 3 - 4-х класах (перший наймолодший вік для проведення соціометрії в запропонованому варіанті) багатьом психологічно благополучним дітям невластиво цікавитися думкою про себе оточуючих людей. Навпаки, підвищена увага до свого статусу говорить про внутрішні конфлікти й емоційно-особистісні проблеми дитини. У підлітковому ж віці такий інтерес закономірний і природний. Відповіді вище вказаного типу з великою імовірністю можуть розглядатися як захист, відхід від впливу, що травмує.

На другому етапі здійснюється кількісний аналіз даних. Провести його можна за допомогою тієї ж соціометричної матриці (див. табл.). Для цього дані аутосоціометрії потрібно занести у вертикальний стовпчик під прізвищем конкретного учня. Наприклад, клітки з передбачуваними виборами зафарбувати в червоний колір, а з передбачуваними відкиданнями – у синій. Порівнюючи ці дані з реальними виборами / відкиданнями даної особи, що теж представлені в цьому стовпці, можна підрахувати число збігів і зафіксувати їх у рядках П+ і П- (правильно передбачені вибори і відкидання).

Референтометричний тест

Референтометрія - вимір ціннісної значущості інших осіб - існує в різних методичних формах. У даному випадку використовується варіант, змістовно і за формою пов'язаний із соціометрією (п'яте питання запропонованого комплексного тесту). Передбачається, що, вибираючи осіб, чиї відповіді хотілося б знати, людина орієнтується не стільки на емоційну привабливість, скільки на ціннісну значущість для неї особистості даної людини.

Дійсно, досвід показує, що члени групи, що набирають найбільшу кількість балів по п'ятому питанню, дуже часто не збігаються ні з “зірками”, ні з високостатусними. Серед них можуть бути потенційні лідери (люди, що володіють реальним впливом на думки і вчинки членів групи), авторитетні для групи люди (за ними, можливо, не підуть, але їхня думка поважається, приймається в розрахунок). Іноді в число референтометричних лідерів

попадають ізгої. Відомі випадки, коли в критичних ситуаціях клас передавав таким людям лідерські позиції. Це цікавий і важливий матеріал для аналізу. Однак варто пам'ятати, що висока референтометрична позиція не обов'язково свідчить про лідерські повноваження даної особи. Пов'язано це зі специфікою самої процедури. Вона, як і вся соціометрія, побудована на умовному виборі в гіпотетичній ситуації. Можливо, що в реальності вибори розподілилися б зовсім по-іншому. Така процедура дозволяє говорити про емоційні і ціннісні переваги, але нічого не говорить про реальне підпорядкування членів групи якійсь одній людині, що має лідерську владу. Саме тому сучасна соціальна психологія не використовує ні соціометрію, ні референтометрію для виявлення реальних лідерів і вивчення лідерської структури .

Дані референтометрії також заносяться в соціометричну матрицю. У горизонтальні рядки у вигляді умовного знака, відмінного від уже використаних у таблиці (наприклад, галочки), вноситься інформація про те, кого і, можливо, у якому порядку назвала конкретна дитина при відповіді на питання. У результаті підрахунку числа набраних балів (кожен вибір – один бал або розподільча система) заповнюється останній рядок – сума набраних балів (P+).

Отже, у результаті обробки даних за всіма п'ятьма питаннями ми маємо складну таблицю (соціоматрицю) з великою кількістю інформації, синтезовану соціограму, результати первинного аналізу. Наступний відповідальний крок – якісний, змістовний аналіз наявного матеріалу.

8. Комплексний аналіз даних

Пропонується загальний алгоритм, по якому може здійснюватися комплексний аналіз даних соціально-психологічного тесту. У цьому алгоритмі виділяються напрямки аналізу й основні питання, на які варто знайти відповідь. Пункти 1-4 аналізуються переважно на основі даних соціометрії, пункт 5 -даних аутосоціометрії, пункт 6 - даних референто- і соціометрії.

Система соціометричних статусів даної групи

- Учні з якими статусами є в групі?
- Які статуси переважають?

- Чи є серед високостатусних “зірки”?
- Які конкретно види непопулярних статусів присутні в групі і яке їхнє співвідношення між собою і з іншими статусними групами?
- Чим можуть бути пояснені отримані дані? Особливо важливо відзначити причини ізоляції або відторгненості окремих членів групи.

Більшість або просто велика кількість учнів з непопулярними статусами, насамперед – відторгнених і ізгоїв, говорить про низький рівень психологічного розвитку групи або про її розпад. Ситуація існування декількох ізгоїв на тлі досить сприятливої емоційної структури взаємин інших членів групи вже обговорювалося вище (тип групи з “цапами відбувайлами”. Для класу, що формується, часто характерний варіант “всі середні”: колектив виглядає аморфно, кожен учень включений у деяке невелике співтовариство з невизначеними межами. Популярність одних і емоційне неприйняття інших ще тільки формується, повільно усвідомлюється.

Популярність, відторгненість, ізолюваність – складні соціально-психологічні феномени, у яких переплітаються особисті якості людини, особливості її позиції стосовно інших людей, ціннісні орієнтації її самої й інших, прийняті групою форми і методи покарання тих, хто не хоче або не може бути, як усі. Дослідження показали, що на популярність учня впливає його інтелект і зовнішня привабливість; більше значення мають адекватна самооцінка, низька тривожність, соціальна привабливість і здатність до емпатії, співпереживання. Однак найважливіше – це соціальні цінності, життєві цілі, стиль спілкування. Високий статус у групі може бути результатом успішності в основній діяльності (навчанні, якщо клас орієнтований на навчання; конкретному виді спорту, якщо це спортивний спеціалізований клас і т.д.). Іноді він підтримується і підкріплюється зовнішніми успіхами учня. Наприклад, про юнака-дев’ятикласника, що часто пропускає заняття, нічим себе не зарекомендувавши, практично непопулярному у своїй групі, стало відомо, що він багато років займається бальними танцями і став призером міжнародних змагань. Ця інформація забезпечила йому високий емоційний статус у класі до кінця навчання в школі.

Про ізгоя можна сказати, що в нього все навпаки. Правда, є ізгої на нещастя і за переконаннями. Перші просто не володіють якимись інтелектуальними, особистісними, фізичними або, може бути, матеріальними ресурсами, щоб завоювати прихильність однокласників. Другі усвідомлено вибирають цю позицію, бажаючи або відстоювати свої переконання і принципи, або просто не бути як всі. Диференціювати походження відторгненості дуже важливо, тому що це визначає і характер роботи, а іноді і саму її необхідність. Свідома відторгненість іноді викликає повагу, а учень, що її обрав, безсумнівно, має право вибору.

Складніше обстоїть справа з ізольованими. Соціальна ізольованість може бути особистісною особливістю, частиною сімейного стилю стосунків, свідомою зрілою позицією. Усі ці форми нормальні, у їхній основі – вибір людини. Чого не скажеш про змушену ізоляцію, що може бути наслідком хронічного бойкоту, низького рівня культурного розвитку інших членів групи, відсутності навичок соціальної взаємодії в самої людини і т.д.

Соціометрична структура групи

- Чи є в класі стійкі мікрогрупи?
- Які взаємини всередині кожної мікрогрупи? Конфліктні вони або позитивні?
- Чи є і які взаємини між мікрогрупами?
- За якими принципами створені мікрогрупи (що поєднує їх членів)?
- Яким чином організовані стосунки між тими, хто не ввійшов у мікрогрупи?
- Які взаємини між хлопчиками і дівчатками в групі?
- Які взаємини між членами різних мікрогруп і тими, хто в них не ввійшов?

Наявність у групі внутрішньогуртованих, досить добре обкреслених міні-співтовариств – ознака її соціальної зрілості. Практика показує, що якщо клас стабільно існує кілька років, процес внутрішнього групоутворення в ньому практично неминучий, причому будь-яка стійка мікрогрупа, виникнувши, прагне до відокремлення і внутрішнього зімкнення. Найчастіше поєднуються люди з близькими статусами. Великі мікрогрупи – 6-7 і навіть більше людей –

виникають навколо “зірок” і інших високостатусних, непопулярні тяжіють до триад і діад. Наявність усередині міні-колективу суперечливих зв’язків і великого числа відкидань свідчить про неблагополуччя емоційних стосунків, можливий розпад або близьке переструктурування взаємин. Такі процеси, і це дуже важливо, рідко залишаються локальними, вони торкаються не тільки даної мікрогрупи, але і увесь клас. Члени співтовариства, що розпалося, починають шукати можливість примкнути до інших блоків, у результаті чого на якийсь час може змішатися вся групова структура. Розраховувати на високу навчальну активність дітей в такий період несерйозно: вони будуть глибоко занурені у свої емоційні стосунки.

Часто взаємна або однобічна ворожість виникає між найбільш значущими членами кожної з мікрогруп, що свідчить про їхню конкуренцію. У ряді випадків навіть є сенс виділяти не загальних “зірок” класу, а мікрогрупових “зірок”, тому що члени різних міні-об’єднань орієнтовані на своїх популярних осіб.

Те, як складаються стосунки між найбільш впливовими мікрогрупами і тими, хто тримається особняком, утворюючи пари і трійки, говорить багато про що. Одинок, і пари можуть бути орієнтовані на високостатусних, а можуть жити своїм відособленим життям. Другий варіант, як правило, утрудняє керування групою і з боку лідера, і з боку дорослих.

Система взаємних виборів і відкидань

- Чи багато в групі взаємних виборів і відкидань?
- Як виглядає система відкидань? Чи є в ній “цапи відбувайли”?
- Чи є і як багато суперечливих виборів?

Ситуація суперечливих виборів, як правило, хвороблива і погрожує негативними наслідками. Особливо для тієї людини, що адресує позитивний вибір. У більшості випадків це означає, що вона і від іншого очікує позитивної реакції. Розбіжність чекання і реальної поведінкової реакції обраної особи завжди болісні. Відноситься це насамперед до тих ситуацій, коли суперечливі вибори зроблені членами групи з приблизно рівними статусами: популярний – популярний, популярний – середній, середній – середній і т.д. Для пари

популярний – ізгой суперечливий вибір менш діагностичний, тому що знедолені часто віддають перевагу високостатусним, і це не пов'язано з чеканнями відповідної позитивної реакції. Непоказовою буде і ситуація, коли учень взагалі не зробив жодного відкидання, вказавши тільки на привабливих для нього осіб. У цих обставинах відкидання з боку того, кого він вирішив вибрати, може бути йому відоме, але він зволів змовчати про це в опитуванні або навіть дати помилкову інформацію.

Стосунки між різними статусними категоріями

- Які стосунки в групі популярних?
- Які стосунки між популярними і непопулярними?
- Які стосунки між непопулярними членами групи? На кого з високостатусних вони здебільшого орієнтовані?

У чому ж основна діагностична цінність даних “класичної” соціометрії? Ті психологи, що думають про можливості прогнозу поведінки групи в тій чи іншій ситуації на основі соціометричних даних, спотворюють її можливості. Соціометрія дає приватну, інтимну інформацію про життя групи, її глибинні емоційні стосунки і процеси. Вони можуть прямо не виявлятися в діяльності, конкретних вчинках і відкритих реакціях людей. Однак при цьому вони багато в чому визначають стан членів групи: їхнє самопочуття, творчу активність, задоволеність груповим членством, самооцінку і рівень особистісної тривожності. Список можна продовжити. Більшість з нас інтуїтивно відчуває ставлення до себе в групі; переживає, коли група недостатньо доброзичлива; розкривається, наповнюється силами в умовах групового заохочення і прийняття. Підлітки, юнаки і дівчата особливо чуттєві, особливо залежні від групового ставлення.

Багато особливостей групової структури і групових стосунків важливі і діагностичні з погляду поведінки і стилю спілкування з учнями їхнього класного керівника. Важливі, тому що, зрозумівши групові особливості, можна більш мудро будувати стосунки з учнями. Діагностичні, тому що багато особливостей є відображенням стилю спілкування і керівництва педагога. Так, конфліктні стосунки між “зірками” різних груп всередині класу часто є

результатом визначеної політики керівника, що свідомо або неусвідомлено зіштовхує їх у різних ситуаціях. Діти якої статі попадають у “зірки” і високостатусні – теж часто залежить від дій дорослого, їх власних переваг: з ким їм простіше спілкуватися і кому передавати повноваження. Особливо це важливо в молодшому підлітковому віці. Згуртованість групи, стосунки між високостатусними й іншими, наявність “цапів відбувайлів» - усе це так чи інакше пов’язане з “провідною лінією” дорослого, який працює з класом.

Соціально-психологічне благополуччя членів групи

- Як можна в загальному охарактеризувати соціально-рефлексивні здібності членів групи?
- Чи є в групі учні з дуже низьким рівнем соціальної рефлексії? До яких статусних категорій вони відносяться?
- Ці діти (кожний окремо) завищують або занижують свій реальний статус у групі? Чи є якісь тенденції завищення / заниження статусу в класі в цілому?
- Чи можна висунути припущення про наявні перекручування в сприйнятті статусу окремими дітьми і групи в цілому?

Відомо що соціально-рефлексивна неадекватність найчастіше виявляється в тих, хто займає крайні статусні позиції: у “зірок”, ізгоїв, ізольованих. Тому потрібно звернути пильну увагу саме на цих дітей. Важливо установити причину їхньої низької рефлексії. Що це? Захисна реакція, низький рівень розумового розвитку, інфантилізм, особистісні порушення? Відповідь визначають шляхи і саму необхідність корекційної соціально-психологічної роботи.

Про соціально-психологічну адекватність учня, реальному розумінні ним свого місця в колективі може говорити той факт, що він правильно пророкує більше трьох виборів і стільки ж відкидань. Дуже інформативні випадки, коли учень з різним ступенем точності пророкує вибори і відкидання. Скажімо, він чітко знає, хто його в групі приймає, але дуже помиляється або уникає відповіді на четверте питання (прогноз відкидань). Часто таке явище має захисний характер, маскує невпевненість, соціальну тривожність дитини.

Ціннісний вплив у групі

- Чи є учні, що володіють вираженим ціннісним впливом?
- Носіями яких кошовних для групи якостей і умінь вони є?
- Чи можна припустити, що у визначеній ситуації реальним лідером класу стане учень з асоціальними цінностями?
- Як співвідносяться між собою соціометричні і референтометричні статуси окремих учнів?

Бувають випадки, коли ізгої володіють великим ціннісним впливом у класі. Дитина або підліток може потрапити в групу знедолених через те, що є носіями якостей або цінностей асоціального або нетривіального змісту. В емоційну структуру ці якості включаються зі знаком “мінус”. Але в ціннісному плані вчинки таких учнів, їх інтереси, особливості можуть виявитися привабливими (хотілося б спробувати так, як він чи вона), хоча і неприйнятними. Так, іноді вихована дитина віддає перевагу соціально прийнятним і традиційним формам поведінки, хоча її потаємні ціннісні устремління лежать в іншій площині. Вона обирає в ціннісні орієнтири однокласника, якого на свідомому рівні відкидає.

Якщо психологові вдасться проаналізувати стосунки в класі за усіма вище вказаними параметрами, він отримає неоціненну інформацію, яку потім можна використовувати під час роботи з класом у цілому, класним керівником і педагогами-предметниками, а також в індивідуальній корекційній, консультативній роботі з учнями. Основні труднощі полягають у тому, як вилучити з результатів опитування всю цю інформацію. З цього приводу – кілька зауважень.

Соціометрія не відноситься до числа методів, яким “усі віки покірні”. Вона може бути включена в планові діагностичні обстеження учнів, починаючи з четвертого класу, в крайньому випадку - з третього. Причина тому – нестійкість емоційних зв'язків маленьких дітей, складність самої процедури, що припускає визначений рівень інтелектуальної зрілості. У початковій школі тимчасові витрати психолога на соціометрію не оправдовуються. Іноді досить просто запитати педагога, кого в його в класі люблять, а кого ні. Він це знає добре, тому що сам, своїм усвідомленим і неусвідомленим ставленням формує

емоційні зв'язки в групі. Найбільшу діагностичну цінність дані комплексного соціально-психологічного обстеження здобувають у середній школі.

Для того щоб вилучити з соціометрії максимум інформації, її треба “відчути”, її треба “пережити”. Будь-які комп'ютерні вкраплення в процес обробки інформації руйнують її. А комп'ютеризація етапу соціограми робить якісну інтерпретацію практично неможливою. “Ручна” обробка, вона і тільки вона робить вас співпричетним внутрішнім, інтимним процесам, що відбуваються в групі. І це дає безцінне для практика знання. Ви зможете опертися на нього у своїй тренінговій корекційній роботі. А хіба не це основне призначення діагностики в школі? Так, соціограму ніколи не вдається намалювати з першого разу. Іноді буває і так, що всі лінії начебто лягли правильно, але загальної картини не виникає. Виходить, треба шукати іншу картинку. Гарна соціограма, як проєктивний малюнковий тест, несе основну інформацію в гармонії або дисгармонії її як цілого.

Нарешті, останнє. Як застосувати нове знання про клас і конкретних дітей так, щоб не нашкодити їм у той же час максимально скористатися ним?

Чи завжди низький соціальний статус, ізоляція, відторгненість є показниками для корекційного впливу? Чи завжди це психологічна проблема людини? Не завжди. Ізоляція в якомусь колективі може бути свідомим вибором, стилем соціальної поведінки, сімейного сценарію. Відторгненість – єдиний спосіб зберегти в даний момент свої цінності й ідеали, що не розділяються групою. Перш ніж буде прийняте рішення про психологічний вплив на учня з непопулярним статусом, необхідно доповнити дані соціометрії іншою інформацією: про рівень тривожності й емоційного благополуччя взагалі, продуктивність навчальної і ненавчальної діяльності, родину, кола спілкування, інтереси. Зрештою можна просто запитати підлітка, як йому живеться в класі (іноді це абсолютно виправдано). Цілком можливо, ви в результаті погодитеся з тим, що в нього є право і підстави бути тим, хто він є.

Список рекомендованой литературы

1. Морено Дж. Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе. Подход к новой политической ориентации: Пер. с англ. / Дж. Морено. – М.: Изд-во иностр. лит., 1958. - 289 с.
2. Морено Я. Л. Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе: Пер. с англ. / Я.Л.Морено – М.: Академический Проект, 2001. - 384 с.
3. Морено Дж. Театр спонтанности: Пер с англ. /Дж.Морено. – Красноярск: Фонд Мент. Здоровья, 1993. – 125 с.
4. Морено Я. Психодрама: Пер. с англ. /Я.Морено – М.: Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2001.- 528 с.
5. Психодрама: вдохновение и техника / Под ред. П. Холмса, М. Карп. : Пер. с англ. – М.: Класс, 1997. – 288 с.

**Методичні рекомендації для студентів
педагогічних вузів**

Чудаєва Н.В.

Шулдик Г.О.

**СОЦІОМЕТРІЯ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ
МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ**

Підписано до друку ____ 2013 Формат 60x90 1/16
Папір офсет
Ум.друк.арк 1,3
Тираж 200 прим. Зам. №785

**Віддруковано з оригінал-макета
ПП Жовтий О.О.**

20300. М. Умань, вул. Садова, 28
(УДПУ, навчальний корпус №3, кімн.112,327, 328)
Тел.8 067 77 30 197
8 0979 467 467

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК, №2444 від 22.03 2006 р.

Віддруковано на цифровому дублюаторі Ricoh